

WORKING REPRESENTATIVES SOCIALISTS

Van 'burgerlijke afstandelijkheid' naar 'volkse betrokkenheid'

De politieke cultuur van enkele socialistische mijnwerkers in het Belgische parlement, 1894-1914

Jo Deferme, assistent aan het departement Geschiedenis van de K.U.Leuven

Toen de Belgische socialisten na de verkiezingen van oktober 1894 het parlementair halffrond betraden, werden ze geconfronteerd met een bij uitstek burgerlijke parlementaire cultuur. Dat schreef althans de socialist Louis Bertrand. In het parlement zou een politieke cultuur geheerst hebben die de socialisten (vaak arbeiders) niet kenden en waaraan ze ook niet wensten deel te nemen of toe te geven. Zo was het de gewoonte, aldus Bertrand, dat wanneer iemand een leugen vertelde, hij niet rechtstreeks werd terechtgewezen. De conservatieve katholiek Charles Woeste zei dan: "L'honorable membre dit la chose qui n'est pas."⁽¹⁾ Zulke formuleringen lokten bij de socialisten natuurlijk steevast hoongelach uit. In hun publicaties vertellen socialistische auteurs maar al te graag hoe zij tegen de heilige huisjes van de zogenaamde bourgeoiscultuur schopten.

Het leek ons dus interessant om eens in de Parlementaire Handelingen na te gaan of er echt zo'n revolutie in de parlementaire cultuur plaatsvond bij de intrede van de BWP. En zo ja, veroorzaakte ze alleen een terminologische breuk, of was er meer aan de hand? Mijn mening daarover is dat de burgerlijke politieke cultuur toen uitgedaagd werd door een heel ander model. Een verandering met implicaties op stilistisch, maar ook op inhoudelijk vlak.

De socialistische verkozenen in 1894

Parlementaire cultuur en de sociale kwestie rond de eeuwwisseling

In de voorbije jaren heeft de invalshoek 'politieke cultuur' ook in de historische wereld opgang gemaakt, en die lijkt voor dit onderwerp bijzonder interessante perspectieven te bieden. In de literatuur vindt men grosso modo twee mogelijke invullingen van politieke cultuur, een stilistische en een inhoudelijke. De stilistische benadering bekijkt politieke cultuur als gedrag, houding, retoriek, taalgebruik en dergelijke. De inhoudelijke interpreteert politieke cultuur als 'oriëntaties op politieke objecten', als waarden en normen, kortom als de zachte, objectieve kant van de politiek, naast de harde, objectieve en institutionele aspecten. Het lijkt vooral interessant om te zien of beide benaderingen geïntegreerd kunnen worden in één enkele interpretatie.

Voor Nederland is al onderzoek gedaan naar de politieke cultuur die in de periode rond 1900 zou overheerst hebben: in de overgang van de 19e naar de 20e eeuw is er een evolutie van een 'deftige politiek der notabelen' naar een 'massapolitiek van volksleiders', een overgang van verlichte en rationele politieke deliberatie, van een liberale politieke cultuur, naar 'iets anders'.⁽²⁾ Op stilistisch vlak ziet de historicus Henk Te Velde de politieke cultuur van een Thorbecke, de leider van de Nederlandse liberalen in het midden van de 19e eeuw, als koel, afstandelijk en zakelijk. De Kamer moest een deftig burgerlijk genootschap zijn.⁽³⁾ Rond de eeuwwisseling stellen de onderzoekers Te Velde en De Haan een ontwikkeling naar een heftiger retoriek vast, en menen dat het de socialisten waren die braken met de 'fatsoenlijke politieke stijl'.⁽⁴⁾ Op inhoudelijk vlak werd de hele 19e eeuw gedomineerd door een liberale politieke cultuur. Thorbecke wilde de rechtsstaat bevorderen, maar had weinig op met de democratie. Hij steunde niet op emotioneel partijbelang, maar zag zichzelf als een personificatie van de grondwet.⁽⁵⁾ In België bestond eenzelfde liberale politieke cultuur met meer aandacht voor het algemeen belang dan voor de specifieke belangen van bepaalde bevolkingsgroepen. Burgers werden beschouwd als abstracte individuen met een theoretische gelijkheid van kansen.⁽⁶⁾ Er is ook wel geschreven dat de verlichte liberale stijl onpersoonlijk en universalistisch zou zijn.⁽⁷⁾ Als reactie tegen de privileges van bepaalde standen in het Ancien Régime werd geproclameerd dat iedereen gelijk was voor de wet. Voor vele 'volkse lieden' kwam er van die gelijkheid in de praktijk echter niet veel terecht. Met onderzoeker Stuurman kan men stellen dat het liberale betoog van theoretische gelijkheid van iedereen binnen dit liberale model werd tegengewerkt door een 'antropologisch wantrouwen' in bepaalde 'zwakke groepen'. In theorie moest iedereen gelijke rechten krijgen, maar sommige groepen konden die verantwoordelijkheid niet aan, waren (nog) niet capabel genoeg.⁽⁸⁾ Rond 1900 werd dit liberale gelijkheidsdenken in vraag gesteld: bepaalde groepen hadden juist wel heel eigen specifieke maatregelen nodig. Die opkomende politieke cultuur daagde het liberale abstracte gelijkheidsdenken uit door er een soort van 'verschildenken' tegenover te plaatsen. Met de verschuiving naar een verschildenken verhoogde de aandacht voor de sociale positie van specifieke individuen of groepen.

De stijgende spanning tussen gelijkheidsdenken en verschilddenken kwam tot uiting in de sociale kwestie.

Als men parlementaire debatten over sociale politiek bekijkt, dan blijkt dat nieuwe politieke groeperingen niet alleen een nieuw, sociaal thema aansneden, maar dat ze daarbij braken met de 'burgerlijke cultuur van afstandelijkheid' en een 'cultuur van volkse betrokkenheid' binnenhaalden. Ook over de Belgische doctrinaire liberalen is geschreven dat voor hen onpersoonlijkheid en zakelijke afstandelijkheid belangrijk waren, terwijl in de periode na 1880 meer aandacht voor partijloyauteit groeide.⁽⁹⁾

Dwepen met liberaal-burgerlijke, universalistische, abstracte waarden, moest plaats ruimen voor de identificatie met één bepaalde groep, een soort ongecompliceerd verschilddenken dus. In zekere zin gold dat voor 'progressieve' elementen bij liberalen en katholieken, respectievelijk de progressisten en de christen-democraten, maar het meest opvallend was de trend bij een aantal socialisten.

De 'stijlbreuk' kwam er natuurlijk niet meteen. Natuurlijk werd ook voordien, in de 19e eeuw al spot gebruikt in parlementaire debatten: sommige liberalen spotten maar al te graag met het klerikalisme van de katholieken. Wel is het zo dat men altijd beleefd bleef. De spot van de socialisten, en vooral van deze werklieden, was vaak veel directer, onbeschaamder en bijtender, hoewel er ook bij hen figuren waren die wél een soort burgerlijke beleefdheidscode respecteerden, zoals een Hector Denis. Bovendien was de socialistische deelname aan het parlementaire spel op zich al een toegeving aan de burgerlijke politiek. Tenslotte vonden er ook evoluties plaats in de parlementaire cultuur van de socialisten.

In deze bijdrage bekijken we hoe drie socialistische arbeiders, alledrie mijnwerkers, die verandering belichaamden. Het gaat om Ferdinand Cavrot en Jean Caeluwaert uit Charleroi, en Paul Smeets uit Luik.⁽¹⁰⁾ Ik heb hun gedragingen bestudeerd in de parlementaire debatten over sociale politiek van 1894 tot circa 1914, en voor Cavrot ook zijn inbreng in enkele debatten in de Hogere Arbeidsraad.

Heren onder elkaar...

In de 19e eeuw was het parlement een beschaafde club van heren, waar men zelfs in het heetst van de strijd elkaar beleefd aansprak met 'honorable membre', of 'honorable rapporteur'. Een mooi voorbeeld van hoever dit formalisme kon gaan, biedt een klein parlementair incident dat plaatsvond op 14 februari 1851, in het debat over de eerste mutualiteitenwet. Op het moment dat de katholieke Pieter De Decker voorzichtig suggereerde dat een financiële bijdrage van de staat zou kunnen overwogen worden, reageerde liberaal zwaargewicht Joseph Lebeau geschokt en vergeleek hij dit voorstel met het gedachtegoed van Proudhon. De Decker was zo geschoffeerd door die vergelijking, dat hij sprak van "*une insolence*" aan zijn adres. De term 'insolence' zorgde voor

Le cas CAVROT

Spotprent van Ferdinand Cavrot (Boquillon, Nos Binettes Sociales)

een parlementair incident: Lebeau eiste dat De Decker zijn woorden zou terugtrekken. De voorzitter verweet De Decker *"een taal te spreken die een parlementair onwaardig was"* en riep hem tot de orde.⁽¹¹⁾ Op stilistisch vlak toont dit kleine incident dat het gebruik van slechts enkele beledigende woorden tot een formele rel kon leiden. Op inhoudelijk vlak moet men echter tussen de regels durven lezen. Ondanks hun onenigheid bevestigt dit incident dat beide heren uiteindelijk zelfs de geringste aantasting van de burgerlijk-liberale basiswaarden als schokkend ervaren. Beiden beschouwden het privé-bezit en de individuele zorg als onaantastbaar. Het incident vormt dus een mooi voorbeeld van het theoretische en abstracte karakter van het burgerlijke waardepatroon. De positie waarin de eventueel beoordeelde van de transactie zich bevond, werd immers onbelangrijk geacht. Privé-bezit was als concept principieel onaantastbaar, en concrete lessen over ongelijkheid in de sociale realiteit mochten er geen enkele bedreiging voor vormen. Sociale betrokkenheid met één bepaalde groep werd hier dus ervaren als een gevaar voor het algemeen belang, als een dreiging te vervallen in privileges.

De stilistische stormram van de socialisten

Socialisten wilden zich vaak afkeren van die burgerlijke zeden en zich veeleer associëren met de gewone man. Dat bleek om te beginnen uit hun stijl. Te Velde heeft gewezen op het groeiend belang van volksleiders op het einde van de 19e eeuw in het politieke leven. De term 'volksleider' maakt al duidelijk dat zij hun politieke stijl niet aan parlementaire, maar aan buitenparlementaire zeden en gewoonten ontleenden. Alvast in Nederland stonden 'volksgerichte' groepen vijandig tegenover het bezadigde karakter van het doctrinair liberalisme.⁽¹²⁾ Dat waren bij uitstek de socialisten en wie zich bij hen aansloot, plaatste zich sowieso buiten de traditionele 'parlementaire cultuur van het fatsoen'. Vele socialistische politici hielden er een directere stijl op na. Zij hadden hun strepen verdiend in de volkse socialistische organisaties. Te Velde spreekt in dat verband over een 'cultuur van verbondenheid'.⁽¹³⁾ Volgens Brepoels' historisch overzicht *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn?* was dat in België niet anders. Een aantal socialisten bebruikten een 'ongezouten taal', wat bij meer traditoneel gerichte politici zodanig veel verontwaardiging opwekte, dat het 'incidenten regende' en in 1897 zelfs het Kamerreglement gewijzigd werd.⁽¹⁴⁾ Het leek dus boeiend om even de *Parlementaire Handelingen* in te duiken.

Na de verkiezingen van oktober 1894 betraden de Belgische socialisten het parlement. Reeds in het eerste sociaal-politieke debat over de werkplaatsreglementen waaraan ze in 1896 deelnamen, viel op hoe ze er met veel kabaal tegenaan gingen. Toen de katholieke Joseph Hoÿois op een bepaald moment een opmerking over mijnwerkers maakte,

kwam die bij Cavrot blijkbaar zo absurd over, dat hij prompt in een uitbundig en ongegeneerd lachen uitbarstte (*Parl. Hand.*: “houa houa houa”). Nu was lolbroekgedrag, in tegenstelling tot in Nederland⁽¹⁵⁾, in de Belgische Kamer niet echt een probleem. Dat werd het wél wanneer dat al te uitbundig en te gortig werd. Cavrots lachbui was blijkbaar zo aanstekelijk dat vele anderen begonnen mee te lachen, wat dan weer door de heren van rechts op een ‘ironisch applaus’ ontvangen werd. De katholiek Fernand de Jonghe d’Ardoye vond dat Cavrots boerse gedrag het parlement onwaardig was en dat “*dit zeden uit het cabaret waren*”.⁽¹⁶⁾ In 1909, tijdens het debat over de mijnarbeid, deed vooral Smeets zich herhaaldelijk opmerken door buitensporig veel lawaai te maken.⁽¹⁷⁾

In het debat over de werkplaatsreglementen klaagde de katholieke jurist Albert Eeman het chaotische gedrag van de socialisten aan: het feit dat hij constant onderbroken werd en zijn redevoering niet op een fatsoenlijke manier kon uitspreken, irriteerde hem. Smeets wuifde die opmerking weg met de woorden dat “*men geen gans discours nodig heeft om gewoon de waarheid te vertellen*”.⁽¹⁸⁾ Het lijkt er niet op dat dit brutale gedrag een kinderziekte was, dat enkele jaren parlementaire ervaring volstonden om hen tot een andere houding te bewegen. Toen Cavrot, in het debat van 1898 over de erkenning van de mutualiteiten, apotheker Gilliaux op een treiterige manier bleef onderbreken, vroeg de voorzitter hem daarmee op te houden, waarop Cavrot niet snel genoeg kon antwoorden dat hij “*erop zat te wachten tot de orde geroepen te worden*”.⁽¹⁹⁾

Nog een tiental jaren later, tijdens de debatten over de mijnarbeid en de pensioenen voor mijnwerkers, kregen Cavrot, Caeluwaert en Smeets er maar niet genoeg van voortdurend de parlementaire zeden aan hun laars te lappen. Ze onderbraken constant de andere sprekers, en toen de voorzitter hen uiteindelijk aanmaande om met dat gebabbel op te houden, wierp Cavrot hem spottend in het gezicht “*dat hij zo nerveus leek*”.⁽²⁰⁾ Caeluwaert durfde het aan de katholiek Alphonse Versteylen, die betwistte dat er een specifiek probleem bestond in de mijnen, werkelijk fysiek te benaderen. Tot ontzetting van de andere volksvertegenwoordigers, stond hij plots op van zijn bank en liep recht op Versteylen af. Caluwaert verantwoordde zijn gedrag lachend met de woorden dat hij Versteylen “*zo beter kon horen*”. Die zet werd door de socialistische fractie op een lachconcert onthaald, waarop de mijnwerker zich niet verontschuldigde, maar doodleuk het parlementaire halfgrond uitliep.⁽²¹⁾

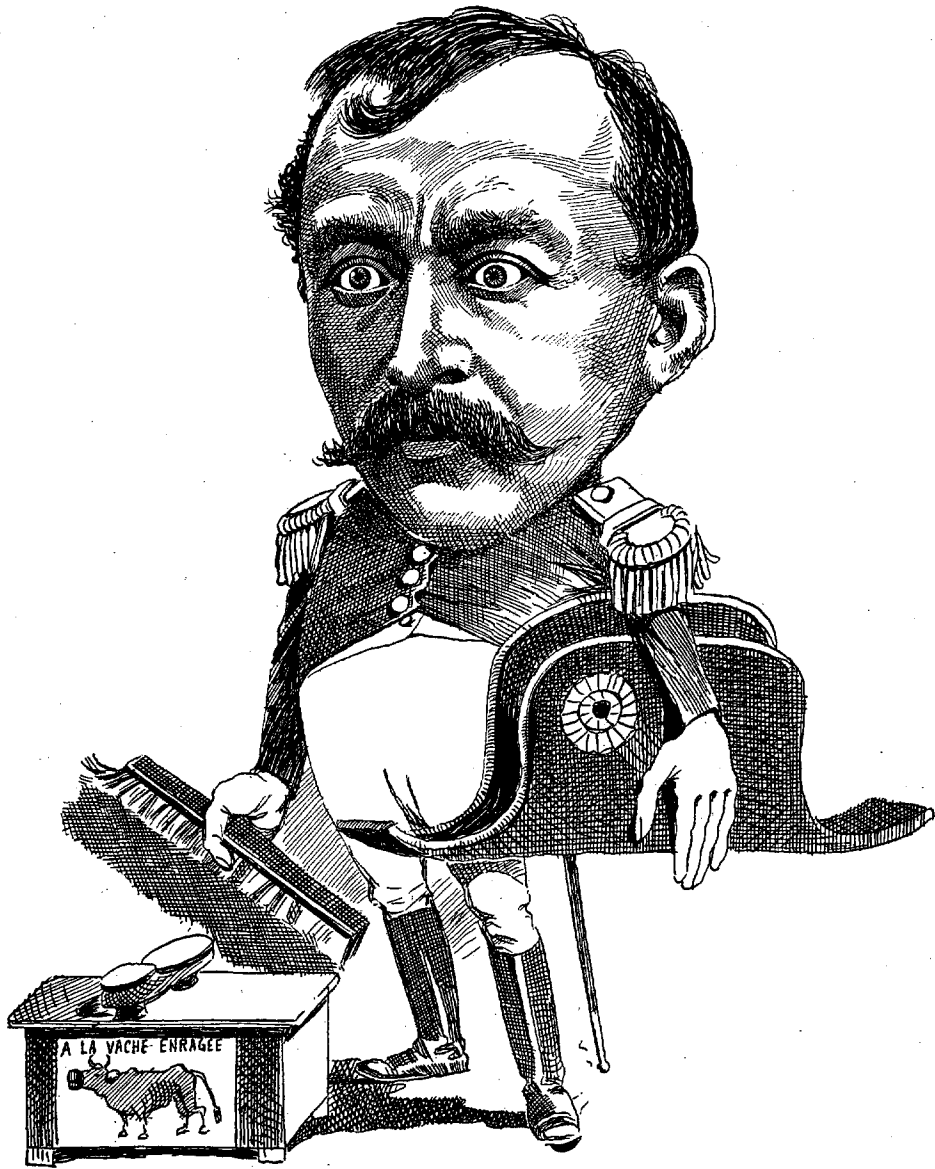
Zo’n directe spot was een wezenlijk onderdeel van de houding van deze socialisten, en was op de eerste plaats tegen de werkgevers gericht: dikke kapitalisten met de al even dikke sigaar, die hun arbeiders uitbuiten en te lui waren om zelf te werken. In het debat over de arbeiderspensioenen was de katholiek Léon Hubert geïrriteerd dat men op de BWP-banken maar bleef herhalen dat alleen de arbeiders voor de rijkdom van het land zorgden, waarop Caeluwaert: “*Wel ja, het zullen de bazen zijn die het land rijk maken, zonder zelf te werken*”.⁽²²⁾ Ook individuele parlamentsleden, vooral conservatieven, wer-

den niet gespaard. Charles Woeste fungeerde meer dan eens als kop van jut en werd door Smeets smalend 'de zondebok' genoemd.⁽²³⁾ Ook Arthur Verhaegen werd door de socialisten uitgescholden voor 'valse democraat', 'chef der dompers', of 'parlementaire kalkoen'.⁽²⁴⁾ Onenigheid tussen conservatieve katholieken en christen-democraten zetten de socialisten graag in de verf. Net vóór de stemming over de arbeidsongevallen verantwoordde Daens zijn onthouding, omdat "*dú weer zo'n typisch conservatieve wet was, die al gauw bijgestuurd zou moeten worden.*" Daens was nog niet half uitgesproken, of Smeets onderbrak hem al met de woorden "*heel goed*", waarop Daens probeerde verder te gaan: "*conservatief en weerbaarstig tegenover echte sociale hervormingen*". Daarop repliceerde Smeets: "*nog beter*", waarop Daens: "*terughoudend tegenover elke ernstige en heilzame hervorming*", waarop Smeets uitriep: "*perfect!*"⁽²⁵⁾

Dat nogal wat socialisten zich kostelijk amuseerden met het opjatten van conservatieven, blijkt ook uit hun publicaties. Emile Vandervelde en Jules Destrée vertellen in hun klassieker *Le socialisme en Belgique* niet zonder rebelse trots hoe Kamervoorzitter Théophile De Lantsheere zijn ontslag indiende omdat een aantal katholieken aarzelde onmiddellijk strengere disciplinaire maatregelen te treffen, maatregelen die natuurlijk vooral tegen de socialisten waren gericht.⁽²⁶⁾

De socialisten werden niet alleen gehekeld om hun brutale stijl, maar ook omdat ze vaak niet wisten waarover ze het hadden en bestaande parlementaire procedures negeerden. Waarmee de problematiek van de competentie aangeraakt is: naast hun onbehouwen gedrag typeerden zij zich ook door een gebrek aan kennis. Rosanvallon stipt aan dat arbeiders door arbeiders laten vertegenwoordigen, onvermijdelijk competentieproblemen meebracht. Er wordt ook wel beweerd dat dat vooral voor de liberale politieke cultuur een probleem vormde. Die cultuur ging immers uit van bekwame individuen, en een massapolitiek die discipline en sturing vereiste, werd dan ook onhandig beantwoord. Aanvankelijk kregen alle categorieën van burgers die niet redelijk konden denken geen plaats in de politiek van het liberalisme (cf. supra het gevoel van antropologisch wantrouwen). Dat gold ook voor arbeiders in het parlement. Zélf vonden zij hun beperkte juridische kennis geen probleem, een oprechte wil om de belangen van de arbeiders te vertegenwoordigen, leek hen meer dan voldoende.⁽²⁷⁾

Zo vroeg Cavrot in het debat over de werkplaatsreglementen aan de minister wat er gekomen was van diens belofte dat het ontwerp klaar zou zijn na de paasvakantie. Voor Cavrot was dit een ordemotie, waarop de voorzitter hem onmiddellijk terechtwees dat dat geen ordemotie was maar een interpellatie.⁽²⁸⁾ Ook Smeets leek bijzonder weinig belang te hechten aan het juridisch correct inkleden van zijn betoog. Toen hij in het debat over de beroepsverenigingen op een technisch-juridische fout gewezen werd, wuifde hij die opmerking nonchalant weg met de stelling dat dat niets veranderde aan de grond van de zaak. Wat later werd hem verweten dat hij zich tijdens de discussie van de artikelen niet aan de behandeling van het eerste artikel hield. In hetzelfde debat

SMEETS NAPOLEON
LE CIREUR DE BOTTES

Spotprent van Paul Smeets (Boquillon, Nos Binettes Sociales)

werd hij nog verschillende keren door de voorzitter onderbroken omdat hij zich niet aan de regels hield. Ook zijn socialistische collega, de wever Jean Malempré, werd in die sessies herhaaldelijk door de voorzitter terechtgewezen. Telkens opnieuw werd aan de rechterzijde duchtig gelachen om zoveel onwetendheid. Uiteindelijk grapte Smeets dat hij zich verplicht zag om dan maar op een omfloerste en indirecte manier te zeggen wat hij liever direct gezegd had. Toen de voorzitter dat allemaal beu werd, zei Smeets lachend dat hij zich daarover niet zo moest opjagen.⁽²⁹⁾

Een politieke cultuur van volkse verbondenheid

Ook op inhoudelijk vlak presenteerden vele socialistenvelen een zeer specifieke vorm van verwantschap met het volk. Er is al vaak beschreven hoe, in het algemeen, de nieuwe sociale theorie en cultuur op het einde van de 19e eeuw niet zozeer meer steunden op een discours van theoretische en abstracte gelijkheid, maar op een specifieke vorm van solidariteit, geen discours van dé rechten maar van ónze rechten, zoals Donzelot in 1984 schreef. Dat werd nodig geacht omdat een bepaalde groep, in casu de arbeiders, zich in een inferieure machtspositie bevond. Een verschildenken dat de klemtoon legde op verschillen tussen categorieën burgers, was nodig. Op zich was dit niet echt een nieuwigheid. Reeds in de theorievorming ten tijde van de Verlichting, verweet Hegel de nieuwe filosofie dat die te weinig rekening hield met de 'rechten van de particulariteit'. Taylor stelt in de moderniteit een liberalistische politiek van universalisme in contrast met een 'communitaristische politiek van de differentie'. Op het einde van de 19e eeuw gingen politieke groeperingen grote meetings houden waar er een bijna religieuze sfeer van verbondenheid kon heersen. Te Velde schrijft dat de keuze van een politiek activist de keuze werd voor een eigen wereld. Zo wilden Groen en Thorbecke wel vertegenwoordiger maar geen spreekbuis zijn, terwijl Kuyper later gewoon vertelde wat zijn achterban wilde horen. De arbeidersklasse vormt een mooi voorbeeld van zo'n groep die ook in het parlement een 'andere', een bijzondere behandeling verdiende. De Haan en Te Velde spreken van een nieuwe vorm van openbaarheid, die onder meer in de socialistische partijvorming tot uiting kwam. *Sentiment en groepsbelang* kwamen centraal te staan, er groeide een 'mobiliserende retoriek onder gelijkgestemden'. Te Velde ziet een massapolitiek die steunde op 'het instinctieve volksleven'.⁽³⁰⁾ De vraag rijst of dat groepsdenken terug te vinden was in het discours van de Belgische socialistenvelen in het parlement. Dat lijkt alleszins het geval geweest te zijn.

Hoe werd de arbeidersklasse dan voordien bekeken? Zoals reeds gezegd is, weigerde de liberale politieke cultuur haar principes van gelijke rechten toe te passen op de werklieven, wegens een antropologisch wantrouwen in hun capaciteiten.⁽³¹⁾ Geleidelijk kwam daar nog een andere factor bij: de arbeidersklasse als groep werd als een

gevaar voor de samenleving gezien. Men was bang voor de irrationele massa, die de moraliteit en de orde in de maatschappij bedreigde. De socialistische arbeiders in het parlement deelden die vrees helemaal niet. Integendeel, zij spraken zich ongecompliceerd uit vóór vertrouwen in de werkmansgroep. In de parlementaire debatten kwam die trots tot uiting telkens er iets negatiefs over (bijvoorbeeld de belabberde morele situatie van) het volk gezegd werd. Dan reageerden figuren zoals Cavrot steevast verontwaardigd dat de morele oprechtheid van de gewone volkman superieur was aan het verderfelijke egoïsme van de burgerij. Cavrot zei herhaaldelijk dat ook de werkgevers maar beter wat meer vertrouwen in het volk konden hebben.

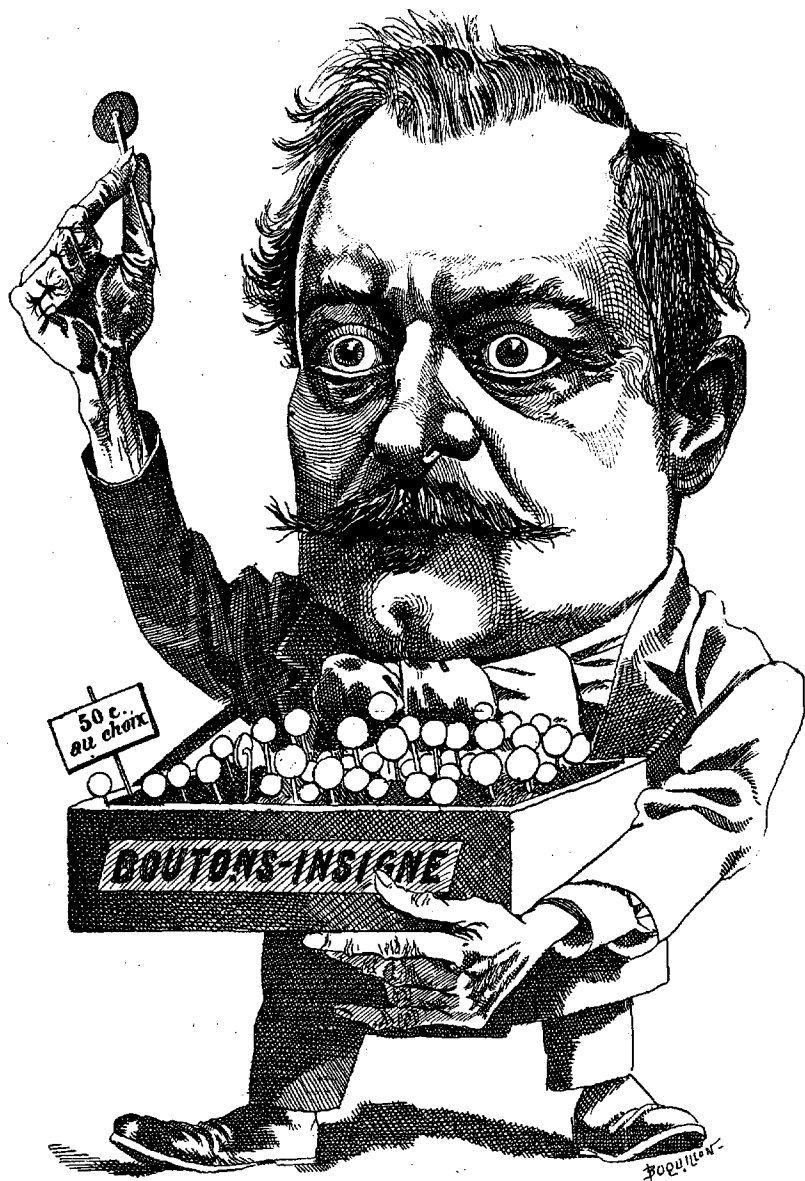
Rosanvallon heeft die evolutie naar een gerichtheid op het volk uitvoerig bestudeerd in de syndicale wereld. Volgens hem ontwikkelde zich in het zogenaamde 'syndicalisme' een heel eigen vorm om 'het sociale', 'de solidariteit' te denken. Concreet werd "*l'âge de l'abstraction*" vervangen door "*l'âge de la séparation ouvrière*". Het denken over sociale solidariteit baseerde zich dus niet langer op belangen van een met abstracte, universeel gelijke rechten bedacht individu, maar op het weergeven, het louter weerspiegelen van een sociologische realiteit. Het was dus niet meer de bedoeling ervoor te zorgen dat elk individu zo goed mogelijk de capaciteiten kon ontwikkelen die door de burgerlijke cultuur werden geproclameerd en vereist, want dan zou de lagere volksklasse in de problemen geraken. Het was beter om zich gewoon te spiegelen aan wat er op het sociale terrein gebeurde. De arbeidersgroep fungeert hier dus als een organische en vanzelfsprekende achtergrond waar de bestaande staat maar eens rekening mee moest houden. Die visie verschilde ook van de meer marxistische. Volgens Rosanvallon was dat (marxistisch) 'socialisme van de doctrine' gefundeerd op filosofie, terwijl dat van de vakbonden 'sociologisch' was, gesteund op activiteiten en ervaring vanuit de vakbeweging.⁽³²⁾ Het verschil met de burgerlijk-liberale theorieën en met de marxistische visie was dus dat het syndicalisme een rationeel doordachte mensvisie verving door een mensbeeld gebaseerd op directe, vaak emotionele ervaring. De historicus Donzelot beschreef een gelijksoortige evolutie: een contractueel solidariteitsdenken werd vervangen door een organische solidariteit.⁽³³⁾ Van een abstract en verondersteld vertrouwen tussen alle individuen in de maatschappij naar een concreet aangevoeld en geuit vertrouwen tussen leden van één klasse.⁽³⁴⁾

De zonet geschetste achtergrond biedt een nieuwe zeer interessante kijk op de argumentatie van de drie mijnwerkers in het parlement. Ook zij beschouwden het traditioneel-liberale discours van abstracte gelijkheid tussen burgers als een discours dat geen rekening hield met de feitelijke ongelijkheden. Concreet pasten ze dat bijvoorbeeld toe op de veronderstelde contractuele gelijkheid tussen arbeider en werkgever, en kwam hun kritiek er op neer dat die gelijkheid alleen in theorie bestond en niet in de praktijk.⁽³⁵⁾ Theoretisch gezien stonden arbeider en patroon bij het afsluiten van een arbeidscontract als twee gelijken tegenover elkaar. In de praktijk moest de arbeider

echter aanvaarden wat de patroon hem aanbood. Precies om die feitelijke ongelijkheid tegen te gaan, werd in 1900 een eerste wet op het arbeidscontract gestemd. In het parlementaire debat dat daaraan voorafging, illustreerde Caeluwaert die ongelijkheid. In mei 1894 had een vijftienjarige mijnwerker genaamd Jumet, tewerkgesteld in de mijnen van Charleroi, opnieuw last van een ernstige aandoening die hem af en toe dwong een dag arbeid te missen. Omdat zijn situatie verergerde, ging zijn moeder met hem naar de arts Hancart. Die verbood de jongeman nog ondergronds te werken. Daarop ontstond een conflict met de werkgever, en hoewel de ouders zwaaiden met een doktersbriefje, weigerde de patroon daar rekening mee te houden. Zelfs met een medisch attest kon de jongeman dus niet op begrip rekenen.⁽³⁶⁾ Nog in het debat over het arbeidscontract behandelde Caeluwaert een andere feitelijke ongelijkheid in de relatie tussen werknemer en werkgever, namelijk in de werking van de werkrechtshraden. Hij stelde met name dat wanneer het er echt op aan kwam om over belangrijke aangelegenheden te stemmen, de voorzitter vaak zou meestemmen met de patroons en de arbeiders dus nooit iets konden bereiken.⁽³⁷⁾

Een ander concept dat het hard te verduren kreeg, was dat van de vrijheid. Opnieuw omdat de waarde ervan als louter theoretisch ervaren werd, zonder enige binding met de realiteit op de werkvloer. In het debat over de hygiëne op het werk, kreeg Emile Vandervelde te horen dat in arbeidskwesties de vrijheid de vrije loop diende te krijgen. Spottend repliceerde hij daarop: "*De vrijheid? Welke vrijheid? De vrijheid de arbeiders ziek te maken?*" en wat later opnieuw "*de vrijheid de arbeiders te vergifigen?*"⁽³⁸⁾ Het spotten met het vrijheidsideaal was bijzonder populair in socialistische kringen, en de mijnwerkers vormden daarop geen uitzondering. Het hanteren van de vrijheid had volgens Cavrot nooit iets anders betekend dan "*bedrog voor de arbeiders*".⁽³⁹⁾ Dat gespot met de vrijheid was een strategie die niet gauw opgegeven werd. In het debat dat in oktober 1908 in de Hogere Arbeidsraad over de arbeidsduurbepaling in de mijnen gevoerd werd, zouden volgens Cavrot inbreuken op de vrijheid geen aantasting van de nationale geest zijn!⁽⁴⁰⁾

Maar wat voerden zij dan aan als alternatief voor dat abstracte denken? Men zou kunnen verwachten dat deze socialisten gewoon oordeelden dat niet zozeer de waarden op zichzelf slecht waren, maar dat het verwerpelijke erin bestond dat die waarden niet op hen, op de arbeiders, werden toegepast. Dat ze dus niet weg van die waarden wilden, maar integendeel zelf ook van die rechten en vrijheden wilden genieten. Concreet zou dat betekenen dat het antropologisch wantrouwen zou worden vervangen door een vertrouwen in de arbeider als volwaardig burger of volwaardig participant in het afsluiten van een contract. Sommigen hanteerden ook wel zo'n discours maar het was zeker niet de overwegende teneur. Stuurman parafraserend, zou men kunnen stellen dat de socialisten het 'antropologisch wantrouwen' in het volkse individu vervingen door een 'antropologisch vertrouwen' in de groep, en vooral in de ervaring van de groep. Bovendien hielden deze mandatarissen zich niet bezig met schipperen over het toepassings-

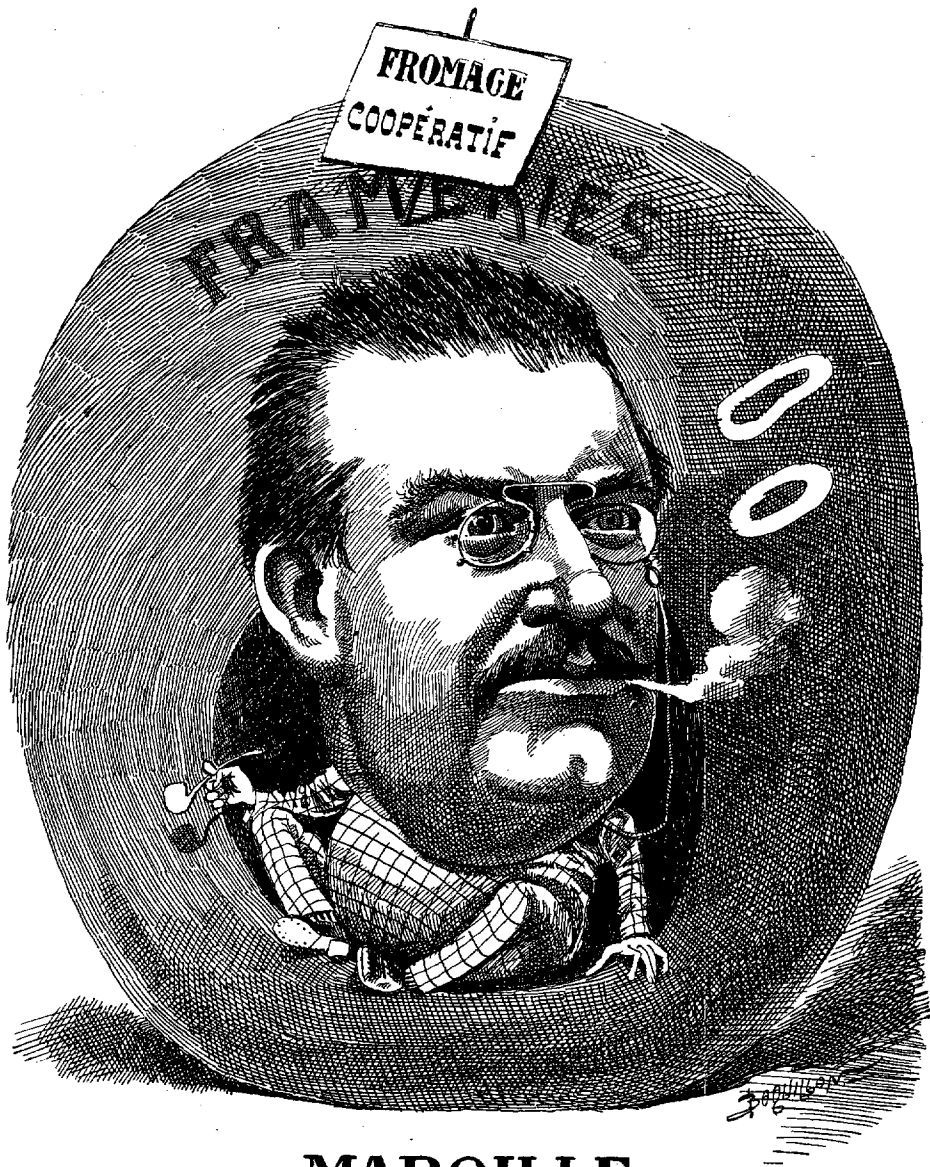
LE CAMELOT CALUWAERT

Spotprent van Jean Ca(e)luwaert (Boquillon, Nos Binettes Sociales)

veld van waarden, zeker niet van individualistische waarden. Veeleer vroegen zij gewoon de onmiddellijke afschaffing van misbruiken die ze op het terrein ervoeren. Als daar een dwangmaatregel door de staat voor nodig was, vonden ze dat geen enkel probleem voor zoiets als de individuele zelfbeschikking. Cavrot dreef herhaaldelijk de spot met de stelling dat men moest wachten tot het particulier initiatief de zaak zou oplossen.⁽⁴¹⁾

Eigenlijk vroegen de socialisten niet dat het antropologisch wantrouwen werd weggenomen, maar dat ervaring rechtstreeks tot nieuwe maatregelen zou leiden. Rosanvallon beschrijft hoe de eisen van het syndicalisme niet gericht waren op het verbeteren van de situatie van individuen, door vermeerdering van vrijheden en rechten, maar dat men veeleer benadrukte dat de groep sowieso primeerde op het individu. Anders gesteld: niet het vertegenwoordigen van individuen, maar het afspiegelen van gemeenschappelijke belangen; niet het verbeteren van de contractuele positie, maar een sociale band afgeleid van sociale realiteit; niet het promoten van democratische procedures, maar direct naar de essentie van de inhoud gaan. Het ging hier dus niet om een doctrine gebaseerd op een filosofie, op een stel van waarden, maar om een doctrine gebaseerd op een sociologie, op ervaring op het terrein. Het ging niet over een actiemoraal.⁽⁴²⁾ Eigenlijk was de evolutie dus dubbel: het individualistische karakter van de oude waarden werd absoluut verworpen, maar daar hield het niet mee op. De klemtoon verschoof immers niet zozeer van 'de waarden van het individu' naar 'de waarden van de groep' als wel naar 'de directe beleving van de groep'. Deze theoretische inzichten van Rosanvallon en anderen zouden Cavrot, Smeets of Caeluwaert waarschijnlijk verwoord hebben in de zin van: *"Ik hoef uw vrijheid niet, daal zelf eens af in de mijn met ons en dan weet je genoeg."* Smeets antwoordde op een uitgebreide theoretische argumentatie wel eens dat *"men geen gans discours nodig heeft om gewoon de waarheid te vertellen."*⁽⁴³⁾

Het idee dat waarden minder relevant waren, en dat vooral de sociale ervaring iets kon leren, leefde inderdaad erg sterk. De relevantie van die 'kennis van het terrein' was dubbel. De mijnwerkers-mandatarissen oordeelden dat de burgerij die kennis totaal miste, en dat zijzelf op dat vlak juist erg sterk stonden. Het hoeft dus niet te verbazen dat ze zich vooral in discussies over de mijnarbeid lieten horen. Zo lachte Caeluwaert in het debat over de arbeidsduurbeperving in de mijnen, minister van Arbeid Armand Hubert uit omdat die van alles beweerde over de mijnarbeid zonder de minste kennis van zaken: *"De volgende keer dat ik nog eens een toespraak houd, zal die gaan over de astronomie, ik ken daarover evenveel als de minister over de mijnen, namelijk helemaal niets."*⁽⁴⁴⁾ Ook Charles Woeste kreeg lik op stuk toen hij over de mijnarbeid begon te spreken. Caeluwaert wierp hem het populaire verwijt toe: *"Daal eerst eens af en dan zullen we nog eens spreken."*⁽⁴⁵⁾ Bovendien meende Caeluwaert dat zelfs wanneer de bourgeoisie al zou proberen om de arbeiderswereld te verkennen, ze toch nooit voeling zou krijgen met wat er echt gebeurde. Hij gaf daarvan een mooi voorbeeld: op 23 november 1907 had een parle-

MAROILLE
un fromageux

Spotprent van Aurèle Maroille, ook een mijnwerker-Kamerlid
(Boquillon, Nos Binettes Socialenses)

mentaire subcommissie met Versteylen als voorzitter, een bezoek aan de mijn van Nage-à-Bois gebracht. Wat de leden van de commissie echter niet wisten, was dat vlak voor hun bezoek een twintigtal arbeiders waren opgetrommeld om beschadigde treinsporen te herstellen, of om water van tussen de rails weg te halen. Bovendien kreeg de commissie slechts een beperkt deel van de mijn te zien.

De bourgeoisie wist dus niet waarover ze sprak, de arbeiders wisten dat wel en dat kwam door hun beleving en ervaring van de werkvloer. Om dit te illustreren werd dan ook meestal niet zozeer een beroep gedaan op waarden. Veeleer ging men over tot het vertellen van anekdoten, en werd gewezen op de specificiteiten van zeer verschillende groepen binnen de arbeidersklasse. Om dan nog eens extra te illustreren dat arbeidersparlementairen echt wel wisten wat de noden van de arbeiders waren, kruidden ze hun redevoeringen vaak met ellenlange verhalen van misbruiken van arbeiders, meestal uit hun eigen streek of fabriek. Volgens Brepoels toonden conservatieven zich doorgaans minder geïrriteerd over de inhoud van de socialistische argumentatie, dan over de gewoonte om wansmakelijke gebeurtenissen tot in detail uit te smeren over de geciviliseerde oren van de volksvertegenwoordigers.⁽⁴⁶⁾ Maar na enkele jaren politieke ervaring speelde een figuur als Cavrot zijn kennis op een ernstiger manier uit, bijvoorbeeld door in het debat in de Hogere Arbeidsraad over de zondagsrust verschillende categorieën van arbeiders te vergelijken. Geleidelijk aan probeerden de drie ook theoretisch wat meer gefundeerd over te komen, bijvoorbeeld door het invoegen van citaten van grote voorbeelden zoals Proudhon.⁽⁴⁷⁾ Dat de terreinervaring van de arbeiders soms tot aanpassingen van de wettekst kon leiden, bleek in het debat dat in 1899 over de veiligheid op het werk gevoerd werd. Toen werd een amendement van Cavrot aangenomen waarin stond dat er op het werk altijd een verbandkist moest zijn.⁽⁴⁸⁾

Dat alleen de ervaring op het terrein de nodige kennis voor sociale wetgeving kon opleveren, bleek ook telkens wanneer de mijnwerkers wezen op de grote verschillen tussen soorten arbeiders. Elke soort had zijn eigen specifieke behoeftes en verdiende een daaraan aangepaste wetgeving. Reeds tijdens het pensioendebat kwam de specifieke positie van de mijnwerkers aan bod. Caeluwaert wees erop dat, als de mijnwerkers op dezelfde leeftijd als de anderen een pensioen zouden krijgen, ze de facto benadeeld werden omdat ze die hoge pensioenleeftijd meestal niet eens haalden.⁽⁴⁹⁾ Dus een theoretische gelijkheid, zelfs tussen categorieën arbeiders onderling, kon nog tot ongelijkheid leiden als men geen rekening hield met reële verschillen. Een mijnwerker van 40 zag eruit als een plattelandsarbeider van 65, betoogden Caeluwaert en Maroille nog.⁽⁵⁰⁾ Daarbij baseerden ze hun toezeggingen niet op dé rechten maar op ónze rechten. Dergelijke opstelling hield natuurlijk een groot risico in, namelijk dat ze slechts met de belangen van één groep rekening hielden.

Het leek er inderdaad op dat de socialistische partijen zich nogal eenzijdig met de belangen van de arbeiders bezighielden, terwijl het nu net de betrachting van het prille liberale denken was dat geen enkele groep in de maatschappij recht had op zogenaamde privileges.⁽⁵¹⁾

Op het einde van de 19e eeuw was dit dan ook een tot in den treure aangehaald argument van de zogenaamde conservatieven tegen sociale politiek. Rosanvallon haalt als voorbeeld van de potentiële risico's van een 'séparation ouvrière' de Franse Hogere Arbeidsraad aan. In Frankrijk uitten tegenstanders van zulke instellingen reeds vroeg de vrees dat die nooit het algemeen belang maar slechts het particuliere belang van één klasse voor ogen zouden hebben.⁽⁵²⁾ Nu wil het toeval dat de mijnwerker Cavrot in de Belgische Hogere Arbeidsraad precies dat verwijt aangewreven werd. Op 24 november 1908, in het debat over de arbeidsduurbeperving in de mijnen, wees de katholieke politicus Charles Morisseaux erop dat het misschien wel kon zijn dat alle leden in de raad een specifiek belang vertegenwoordigden, maar dat het uiteindelijk de bedoeling moest blijven om die belangen met elkaar in overeenstemming te brengen, om met andere woorden tot een harmonie van de verschillende deelbelangen te komen. Hij verweet Cavrot dat hij alleen rekening hield met het belang van de arbeiders en daardoor al de andere belangen helemaal negeerde.⁽⁵³⁾ Het klopt inderdaad dat Cavrot de neiging had om zijn zaak te bepleiten in termen van iets 'wat kost wat kost' behaald moest worden. Terwijl politici van de liberale politieke cultuur zeker geen volkstribunen wilden zijn, was dat juist het enige streefdoel van deze socialisten. Een arbeider die niet mordicus de belangen van de werklieden vooropstelde, kreeg dan ook snel de wind van voren. Zo noemde Cavrot de katholiek Hoÿois weliswaar een werkmán, maar een 'nefaste werkmán', één die het "*conservatisme meer diende dan de democratie en die eigenlijk gewoon als een excuus van rechts fungeerde*".⁽⁵⁴⁾ Met andere woorden, een arbeider die niet exclusief de belangen van de arbeiders in het achterhoofd hield, kon nooit een goede vertegenwoordiger van het volk zijn.

Extreme exponenten van een nieuwe politieke cultuur

De politieke stijl van Cavrot, Smeets en Caeluwaert verschilde grondig van die van de fatsoenlijke heren die enkele decennia voordien het parlementaire halfroond domineerden. In een weinig gestileerde, veeleer directe en nuchtere, soms onbehouwen en onhandige stijl vestigden zij er de aandacht op dat de theoretische waarden uit het oog verloren werden en dat de arbeider in de realiteit veel minder macht en inspraak dan de werkgever had. Dus verdedigden zij onbeschaamd de belangen van één bepaalde klasse. Zij deden dat niet zozeer vanuit een theoretisch onderbouwd gelijkheids- of vrijheidsdenken, maar vanuit hun ervaring op het terrein die leerde dat er iets moest gebeuren. Op die manier waren zij rond 1900 extreme exponenten van een nieuwe politieke cultuur, één van volkstribunen in plaats van notabelen, van directheid in plaats van fatsoenlijke afstand; een politieke cultuur van directe volkse betrokkenheid.

Dit artikel is een uitgewerkte versie van mijn lezing op de workshop Parlement en Politieke Cultuur, die op 20-21 februari 2003 in Leuven plaatsvond. Dank aan alle deelnemers, in het bijzonder aan organisator Marnix Beyen.

- (1) L. BERTRAND, *Souvenirs d'un Meneur Socialiste*. Tome second, Brussel: L'Eglantine, 1927, p. 68.
- (2) D. PELS en H. TE VELDE, Politieke stijl in perspectief. In: D. PELS en H. TE VELDE, *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek*, Amsterdam: Spinhuis, 2000, p. 1-13.
- (3) H. TE VELDE, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2002, p. 20-34.
- (4) I. DE HAAN en H. TE VELDE, Vormen van politiek. In: *BMGN*, 111(1996) 2, p. 179-182.
- (5) H. TE VELDE, *Stijlen van leiderschap [...]*, p. 20-40.
- (6) Zie daarover bijvoorbeeld: TE VELDE, *Stijlen van leiderschap [...]*, p. 20; I. DE HAAN en H. TE VELDE, *Vormen van politiek [...]*, p. 170 e.v.; R. DE JONG, *Katholieken en verkiezingen, 1850-1900. Oude en nieuwe vormen van politiek*. In: *Groniek*, 30(juni 1997)37, p. 434.
- (7) D. PELS, Pleidooi voor een stijlvolle politiek. In: D. PELS en H. TE VELDE, *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek*, Amsterdam: Spinhuis, 2000, p. 63.
- (8) S. STUURMAN, De geschiedenis van de moderne (on)gelijkheid. In: *Feit en fictie*, 4(2000)4, p. 15-20.
- (9) R. AERTS, Persoonlijkheid in de politiek. Een nabeschouwing. In: R. AERTS, J. DE JONG, H. TE VELDE, *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur*, Hilversum: Verloren, 2002, p. 173-182.
- (10) Jean Caeluwaert (1846-1918), BWP, mijnwerker, vertegenwoordiger van Charleroi vanaf 21 oktober 1894, wordt in 1907 gemeenteraadslid van Roux; Ferdinand Cavrot (1846-1918), BWP, mijnwerker, vertegenwoordiger van Charleroi vanaf 21 oktober 1894, vanaf 1887 gemeenteraadslid van La Hestre; Paul Smeets (1857-1909), BWP, gewezen mijnwerker, vertegenwoordiger van Luik vanaf 30 december 1894 (ter vervanging van L. Defuisseaux), in 1896 gemeenteraadslid van Seraing, 1899 schepen van Seraing.
- (11) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 14 februari 1851, 682.
- (12) H. TE VELDE, Kappeyne tegen Kuyper of de principes van het politieke spel. In: H. TE VELDE en H. VERHAGE (reds.), *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900*, Amsterdam: Het Spinhuis, 1996, p. 126.
- (13) H. TE VELDE, *Stijlen van leiderschap [...]*, p. 59-60.
- (14) J. BREPOELS, *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn? Anderhalve eeuw arbeidersstrijd in België*, Leuven: Kritak, 1988, p. 42.
- (15) Zie daarover: H. TE VELDE, *Stijlen van leiderschap [...]*, p. 68.
- (16) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 23 april 1896, 1139.
- (17) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 10 maart 1909, 931.
- (18) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 15 april 1896, 1054.
- (19) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 26 januari 1898, 435.
- (20) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 9 maart 1911, 872.
- (21) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 25 februari 1909, 810.
- (22) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 3 mei 1900, 1920.
- (23) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 7 juni 1899, 1547.
- (24) J. DE MAEYER, *De rode baron. Arthur Verhaegen 1847-1917*, Leuven: KADOC-Studies - Universitaire Pers Leuven, 1994, p. 11.
- (25) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 16 juli 1903, 2007.
- (26) J. DESTRÉE & E. VANDERVELDE, *Le socialisme en Belgique*, Parijs: Giard & Brière, 1898, p. 171.

- (27) Zie bijvoorbeeld: N. ROUSSELIER, Qu'est-ce que le libéralisme politique? In: P. DELWIT (ed.), *Libéralismes et partis libéraux en Europe*, Brussel: Editions de l'ULB, 2002, p. 20; P. MAGNETTE, Les dilemmes fondateurs du libéralisme. In: P. DELWIT (ed.), *Libéralismes et partis libéraux en Europe*, Brussel: Editions de l'ULB, 2002, p. 27; P. ROSANVALLON, *Le peuple introuvable [...]*, p. 83.
- (28) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 16 april 1896, 1072.
- (29) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 27 oktober 1897, 2389-90.
- (30) J. DONZELOT, *L'invention du social. Essai sur le déclin des passions politiques*, Paris: Fayard, 1984, p. 11; L. JAUME, *La liberté et la loi. Les origines philosophiques du libéralisme*, Paris: Fayard, 2000, p. 26; C. TAYLOR, *De politieke cultuur van de moderniteit*, Kampen-Kapellen: Kok Agora-Pelckmans, 1996, p. 14; H. TE VELDE, *Stijlen van leiderschap [...]*, p. 61, p. 70; I. DE HAAN en H. TE VELDE, *Vormen van politiek [...]*, p. 169; H. TE VELDE, *Stijlen van leiderschap [...]*, p. 90.
- (31) S. STUURMAN, *De geschiedenis van de moderne (on)gelijkheid [...]*, p. 15-20.
- (32) Dit vormt een enigszins 'bijgestuurde' interpretatie van Rosanvallons gedachtegoed, zie bijvoorbeeld: P. ROSANVALLON, *Le peuple introuvable [...]*, p. 9-18, 85, 125, 223-26.
- (33) J. DONZELOT, *L'invention du social [...]*, p. 81.
- (34) Over het belang van 'vertrouwen' in de liberale politieke cultuur, zie bijvoorbeeld: L. JAUME, *La liberté et la loi. Les origines philosophiques du libéralisme*, Paris: Fayard, 2000, p. 257-305.
- (35) Voor theoretische perspectieven over fictieve en reële gelijkheid in het arbeidscontract, zie bijvoorbeeld: R. J. STEINFELD, *Coercion, contract, and free labor in the nineteenth century*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001; H.N. SCHEIBER (ed.), *The state and freedom of contract*, Stanford: Stanford University Press, 1998; F. EWALD, *Histoire de l'Etat providence*, Paris: Grasset, 1986.
- (36) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 9 maart 1899, 796.
- (37) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 9 maart 1899, 789.
- (38) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 6 juni 1899, 1521, 1526.
- (39) Hogere Arbeidsraad, 14 januari 1902, 143, 147.
- (40) Hogere Arbeidsraad, 20 oktober 1908, 59-63.
- (41) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 2 juni 1899, 1503-04.
- (42) P. ROSANVALLON, *Le peuple introuvable [...]*, p. 223-35; P. ROSANVALLON, *La question syndicale. Histoire et avenir d'une forme sociale*, Paris: Calmann-Lévy, 1988, p. 150-195.
- (43) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 15 april 1896, 1054.
- (44) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 25 maart 1909, 1074.
- (45) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 29 juli 1909, 2229.
- (46) J. BREPOELS, *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn? [...]*, p. 42.
- (47) Hogere Arbeidsraad, 14 januari 1902, 148-54.
- (48) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 28 maart 1899, 972.
- (49) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 3 mei 1900, 1320-21.
- (50) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 4 mei 1900, 1384-85.
- (51) Over dat argument in de 19e-eeuwse politieke taal in Nederland en Frankrijk, zie bijvoorbeeld: F. GOUDA, *Poverty and political culture. The rhetoric of sociale welfare in the Netherlands and France, 1815-1854*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995.
- (52) P. ROSANVALLON, *Le peuple introuvable [...]*, p. 257-64; P. ROSANVALLON, *La question syndicale [...]*, p. 161.
- (53) Hogere Arbeidsraad, 24 november 1908, 99.
- (54) *Parlementaire Handelingen*, Kamer, 8 mei 1903, 1132.

Bibliografie

- AERTS, R., DE JONG, J., TE VELDE, H., *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur*, Hilversum: Verloren, 2002.
- CAREY, J., *The Intellectuals and the Masses. Pride and Prejudice among the Literary Intelligentsia, 1880-1939*, Londen: Faber and Faber, 1992.
- DE HAAN, I. en TE VELDE, H., Vormen van politiek. In: *BMGN*, 111(1996)2, p. 167-200.
- DE JONG, R., Katholieken en verkiezingen, 1850-1900. Oude en nieuwe vormen van politiek. In: *Groniek*, 30(juni 1997)37, p. 433-42.
- DELWIT, P. (éd.), *Libéralismes et partis libéraux en Europe*, Brussel: Editions de l'ULB, 2002.
- DONZELOT, J., *L'invention du social. Essai sur le déclin des passions politiques*, Paris: Fayard, 1984.
- EWALD, F., *Histoire de l'Etat providence*, Paris: Grasset, 1986.
- GOUDA, E., *Poverty and political culture. The rhetoric of social welfare in the Netherlands and France, 1815-1854*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995.
- JAUME, L., *La liberté et la loi. Les origines philosophiques du libéralisme*, Paris: Fayard, 2000.
- McCLELLAND, J.S., *The Crowd and the Mob. From Plato to Canetti*, Londen: Unwin Hyman, 1989.
- PELS, D. en TE VELDE, H., *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek*, Amsterdam: Spinhuis, 2000.
- RIGHART, H. (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur*, Den Haag: SDU, 1990.
- ROSANVALLON, P., *La question syndicale. Histoire et avenir d'une forme sociale*, Paris: Calmann-Lévy, 1988.
- ROSANVALLON, P., *Le peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France*, Paris: Gallimard, 1998.
- SCHEIBER, H.N. (ed.), *The state and freedom of contract*, Stanford: Stanford University Press, 1998.
- STEINFELD, R.J., *Coercion, contract, and free labor in the nineteenth century*, Cambridge: Cambridge UP, 2001.
- STUURMAN, S. De geschiedenis van de moderne (on)gelijkheid. In: *Feit en fictie*, 4(2000)4, p. 7-21.
- TAYLOR, C., *De politieke cultuur van de moderniteit*, Kampen-Kapellen: Kok Agora-Pelckmans, 1996.
- TE VELDE, H., en VERHAGE, H. (reds.), *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900*, Amsterdam: Het Spinhuis, 1996.
- TE VELDE, H., *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2002.